

ΕΝΑ ΠΙΘΑΝΟ ΣΗΜΑ ΚΕΡΑΜΟΠΟΙΟΥ (;) ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΣΟ

Γιάννης Γ. Σακελλαράκης

Αρχαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας Σπηλαιολογίας Νοτ. Ελλάδας

Γκάρεθ Α. Όουενς

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Κρήτης

Η Κάσο βρίσκεται στο νότιο άκρο της Δωδεκανήσου, στον θαλάσσιο δρόμο μεταξύ Κρήτης και Ρόδου, ο οποίος και κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν στρατηγικής σημασίας για το μινωικό εμπόριο.¹ Είναι φυσικό και αναμενόμενο να υπήρχε επικοινωνία μεταξύ Ζάκρου και Παλαικάστρου στην Ανατολική Κρήτη αφενός και Δωδεκανήσου αφετέρου, μέσω Κάσου,² Καρπάθου³ και Ρόδου,⁴ που κατά την Εποχή του Χαλκού χρησιμεύουν ως σταθμοί προς τη Μικρά Ασία και σε προορισμούς όπως την Κνίδα, την Ιασό, τη Μίλητο, κ.λπ.⁵ Υπήρχε ένας σημαντικός εμπορικός και επικοινωνιακός δρόμος από την Κεντρική και Ανατολική Κρήτη, μέσω της Δωδεκανήσου, προς τη Μικρά Ασία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, τη Λήμνο, τη Σαμοθράκη και την Τρωάδα.⁶ Μινωικό εμπόριο πιστοποιείται στην Κάρπαθο και την Κάσο, που ήταν και εξακολουθούν να είναι φυσικοί σταθμοί για όσους ταξιδεύουν από την Κρήτη προς τη Ρόδο, όπου η μινωική παρουσία είναι καλά τεκμηριωμένη στην Ιαλυσό, όπως και η μυκηναϊκή στα Τριάντα.

Από την Κάσο έχουμε σποραδικά μινωικά ευρήματα, αποτέλεσμα επιφανειακών ερευνών. Η προσπάθεια εντοπισμού συγκεκριμένης θέσης που περιγράφεται

από τον δρ Μ. Μελά το 1985 απέβη άκαρπη.⁷ Ωστόσο τρεις πιθανές θέσεις μεγάλων και μικρών μινωικών κτισμάτων πιθανολογούνται ως θέσεις κατοίκησης. Το 2007 έχουμε ένα επιφανειακό εύρημα σε χωράφι στη Χέλατρο, έναν φυσικό όρμο στο νοτιοδυτικό άκρο της Κάσου, απέναντι από τη Ζάκρο και το Παλαικάστρο της Ανατολικής Κρήτης. Το χωράφι βρίσκεται σε υψόμετρο περί τα 55 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στη βόρεια πλευρά του χείμαρρου που διατρέχει την περιοχή από Α-Δ. Η επιφάνεια ακολουθεί το φυσικό τοπίο του εδάφους και χωρίζεται σε τρεις αναβαθμούς με κατώφρια προς τα νότια. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη βόρεια πλευρά του χωραφιού υπάρχει μια μεγάλη βραχοσκεπή στον μαλακό υπό-

λευκο βράχο, μπροστά από την οποία βρέθηκε πλήθος οστράκων MM I-II και η οποία χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως τάφος για διαδοχικές ταφές. Παρόμοιοι γεωλογικοί σχηματι-

1. Αγνύθα, λεπτομέρεια χάραξης.

2. Αγνύθα, μπροστινή όψη.

3. Αγνύθα, μπροστινή όψη.

σμοί υπάρχουν διάσπαρτοι σε όλη την ευρύτερη περιοχή της Χελάτρου, με όστρακα διαφόρων μινωικών περιόδων. Σε έναν τέτοιο γεωλογικό σχηματισμό (βραχοσκεπή) το 1974 βρέθηκε λίθινο αγγείο (πιθανόν από το Παλαίκαστρο), το οποίο σήμερα εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου. Από το ψηλότερο σημείο της Χελάτρου και κοντά στο μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου, η θέα της ανατολικής πλευράς της Κρήτης (Παλαίκαστρο) είναι απρόσκοπτη, ενώ υπάρχει απευθείας θαλάσσια σύνδεση της Κάσου με την Ανατολική Κρήτη απόστασης περίπου 30 ναυτ. μιλίων.⁸

Το αντικείμενο που εξετάζουμε εδώ είναι ένα βαριδί αργαλειού με χαραξίσεις στη μία του πλευρά που έγιναν ηθελημένα με τη χρήση αιχμηρού ξύλου ή οστού. Το βαριδί αυτό (αγνύθα) έχει φακοειδές σχήμα, είναι από πηλό λευκοκίτρινο με προσμίξεις, διαμέτρου 8,0 με 8,5 εκ., μέγιστο σωζόμενο πάχος 3,2 εκ., και μια οπή αναρτήσεως κοντά στην περίμετρο. Η πίσω πλευρά είναι αρκετά διαβρωμένη. Κάτω ακριβώς από την οπή αναρτήσεως υπάρχει εγχάρακτο σύμβολο που αποτελείται από τρεις παράλληλες κατακόρυφες γραμμές, επάνω δε από τη μεσαία και την τελευταία κατακόρυφη γραμμή υπάρχουν άλλες μικρότερες, πλάγιες.⁹ Μαζί με την αγνύθα βρέθηκαν τμήματα οψιδιανού και όστρακα MM I-II.

Το σύμβολο στο βαριδί του αργαλειού δεν παρουσιάζει ομοιότητες με γραμμικές γραφές ούτε με «κρητικά ιερογλυφικά» της Μινωικής Κρήτης, ούτε και με κάποια γνωστά σύμβολα αρχιτεκτόνων, γι' αυτό η προσοχή στρέφεται σε σύμβολα κεραμικών του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού.¹⁰

Η αγνύθα και το εγχάρακτο σύμβολο μπορεί να συγκριθεί με τις ήδη γνωστές κυρίως από την Οικία Α στην Αγία Ειρήνη στην Κέα και ειδικότερα με αυτές από το Ακρωτήρι στην

Θήρα, ειδικότερα με αυτές από τη Δυτική Οικία της Υστερομινωικής ΙΑ εποχής, όπου βρέθηκαν παρόμοια αντικείμενα που φέρουν μια οπή ανάρτησης και γραμμικά σύμβολα κάτω από την οπή.¹¹ Δεν είναι γνωστό, όχι μόνο στην Κάσο, αλλά και στην Κέα και τη Θήρα και γενικότερα στο Αιγαίο τι ακριβώς εννοούν τα σύμβολα αυτά. Όμως τα βαριδία του αργαλειού αποτελούν σημαντικό στοιχείο για την ύφανση στο νησί και το εγχάρακτο σύμβολο αποδεικνύει την ύπαρξη μινωίτη κεραμοποιού που το κατασκεύασε και άφησε τη σφραγίδα του στην Κάσο.¹²

Γιάννης Γ. Σακελλαράκης: ellinokamara@hotmail.com

Γκάρεθ Όουενς: ogareth@admin.teicrete.gr, www.teicrete.gr/daidalika

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ G. Owens, «Linear A in the Aegean: Further Travels of the Minoan Script. A Study of the 30+ Extra-Cretan Minoan Inscriptions», στο P. Betancourt / V. Karageorghis / R. Laffineur / W.-D. Niemeier, *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcom H. Wiener as He Enters His 65th Year*, *Aegeum* 20, 1999, τόμ. II, σ. 583-598, πίν. CXXIV. Για τους Μινωίτες στο εξωτερικό, βλ. T.G. Palaima, «Linear A Symposium in the Cyclades: The Trade and Travel of a Script», στο P. Betancourt (επιμ.), *Temple University Aegean Studies* 7 (1982), σ. 15-22· R. Hagg / N. Μαρινάτος (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31.5-5.6.1982, 1984*: D.A. Hardy / C.G. Doumas / J.A. Sakellarakis / P. Warren (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Proceedings of the 3rd International Congress, Santorini 3-9.9.1989*, Λονδίνο 1990· R. Laffineur / L. Basch (επιμ.), *Thalassa: L'Égee préhistorique et la mer, Proceedings of the 3rd Int. Aegean Congress held in Corsica on 23-25.4.1990*, 1991. Βλ. επίσης J. Davis, «The islands of the Aegean», *AJA* 96 (1992), σ. 699-758 για μια εκτενή αναφορά και συζήτηση αρχαιολογικών δεδομένων. Βλ. επίσης L. Kontorli-Papadopoulou / Th. Papadopoulos / G. Owens, «A Possible Linear Sign from Ithaki (AB09 'SE')?», *Kadmos* 44 (2005),

σ. 183-186, και για μια άλλη πρόσφατη ανακάλυψη και συζήτηση για Μινωίτες εκτός Κρήτης και για τον τρόπο/κώδικα επικοινωνίας τους (Linear and Cretan Hieroglyphic Script, Masons' Marks and Potters' Marks etc.).

² Γ.Γ. Σακελλαράκης, «Το Σπήλαιο της Ελληνοκαμάρας στην Κάσο», *Αρχαιολογία* 15 (1985), σ. 34-36 και βιβλιογραφία που συμπεριλαμβάνει τους R. Hope-Simpson και J.F. Lazenby, *BSA* 57 (1962) και 65 (1970), για ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις συμπεριλαμβανομένων και των παρατηρήσεων για την ύπαρξη πιθανών συμβόλων των αρχιτεκτόνων στην επιφάνεια των ογκολίθων στο εσωτερικό του σπηλαίου («...certain mysterious symbols carved on a stone bloc»). Αυτά μπορεί να είναι σύμβολα της Εποχής του Χαλκού όταν το ελληνικό αλφάβητο ήταν σε χρήση. Μπορεί να είναι επίσης κάτι παρόμοιο με την ετεο-κρητική επιγραφή ARC(?)B που είναι μια ετεο-κρητική εκδοχή γραμμένη με ελληνικό αλφάβητο, με επίσης τρία σύμβολα που χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες. Άλλα παραδείγματα στο Αιγαίο προ-ελληνικών γλωσσών που διατηρήθηκαν μέχρι την Κλασική Εποχή είναι γνωστά από τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη.

Βλ. επίσης Γ. Σακελλαράκης, «Ελληνοκαμάρα Κάσου», *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2004, σ. 333-347, και Α. Γιαννικουρή / Φ. Ζερβάκη, «Η Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 (2007), σ. 111-115 με βιβλιογραφία για τα ευρήματα και την έρευνα στην Κάσο και τον Όμηρο (*Ιλιάδα* Β 671-680).

³ M. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, *SIMA* 68, 1985 και «Acculturation and Social Mobility in the Minoan World», στο R. Laffineur / L. Basch (επιμ.), *Thalassa: L'Égée préhistorique et la mer. Proceedings of the 3rd Int. Aegean Congress in Corsica 23-25.4.1990*, 1991, σ. 169-188. Ο Μελάς ανακοίνωσε την ανακάλυψη μινωικής έπαυλης στην Κάρπαθο με την παρουσίασή του στο *8ο Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 9-14.9.1996* με την Ε. Καραντζάκη, «Ανασκαφή μινωικής βίλας στην Κάρπαθο, 1992-1994», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2, Ηράκλειο 2000, σ. 281-298.

⁴ C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age*, 1982. Σημειώνεται ότι και η Ρόδος βρίσκεται σε στρατηγική θέση για όσους ταξιδεύουν –Μινωίτες ή/και Μυκηναίους– από το Αιγαίο προς την Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο όπως πιθανά στοιχειοθετείται από τα ναυάγια στο ακρωτήριο Gelidonya και Ulu Burun στη νότια Μικρά Ασία. Στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού θαλασσοπόροι ταξίδευαν στην Κνίδο, την Ιασό και τη Μίλητο στα παράλια της Μ. Ασίας και στα νησιά Σάμος, Χίος, Λέσβος, Λήμνος και Σαμοθράκη στο δρόμο τους προς την Τροία και τη Μαύρη Θάλασσα.

⁵ Βλ. W-D. Neimeier / T.G. Palaima, *Scientific American* (July 1996), σ. 14 με φωτογραφία και «A Linear A Inscription from Miletus (MIL Zb 1)», *Kadmos* 35 (1996), σ. 87-99. Ο Palaima ισχυρίζεται ότι ένας γηγενής Μινωίτης και όχι κάποιος ντόπιος από τη μινωική αποικία έγραψε την επιγραφή διότι ένα ιδεόγραμμα είναι πολύ σπάνιο. Το ιδεόγραμμα αυτό, AB47 DWI, απαντά μόνον 8 φορές στη Γραμμική Α και στη Γραμμική Β μόνο στην Κνωσό. Αντιστοιχεί δε σε ήχο της κρητικής γλώσσας, όπως το AB56. Δεν υπάρχουν συγκριτικά γραπτά γι' αυτή την επιγραφή η οποία πιθανόν, μια και βρίσκεται σε κύπελλο, να αντιστοιχεί σε κύριο όνομα. Η μινωική παρουσία ή/και επιρροή στη Μίλητο είναι εμπορική/διοικητική ή ακόμη προσωπική/θρησκευτική. Είναι αξιοσημείωτο ότι διακριτική μινωική κεραμική όπως η καμαραϊκή πιστοποιείται στην Ιασό.

⁶ D. Matsas, *Studia Troica* 1 (1991), σ. 156-180. «Minoan Long Distance Trade; a view from the Northern Aegean», στο R. Laffineur / W.-D. Niemeier (επιμ.) *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg 10-13.4.1994*, *Aegaeum* 12, 1996, σ. 235-248 και σε διάλεξη στο Ηράκλειο (14.10.1996). Οι «Μινωικές Επιγραφές» που αναγνωρίστηκαν από τον Paul Faure σε αγγεία από την Τροία, «Deux inscriptions en écriture lineaire A decouvertes a Troie par Schieman», *Cretan Studies* 5 (1996), σ.137-146, τείνουν περισσότερο στον ενθουσιασμό του παρά στην πραγματικότητα. Βέλγοι συνάδελφοι πληροφο-

ρούν ότι οι γερμανικές ανασκαφές στην Τροία απέδωσαν δύο μινωικές επιγραφές (TRO Zg 1 και TRO Zg 2) που φαίνεται ότι είναι παραλλαγές της ίδιας λέξης οι οποίες διαφέρουν μόνο κατά το πρώτο σύμβολο.

⁷ Βλ. M. Melas, παραπομπή 3 και το σχολιασμό της εργασίας από τον J.T. Hooker, *JHS* 107 (1987), σ. 244-245.

⁸ Οι συγγραφείς του άρθρου ευχαριστούν την κυρία Μ. Χατζιδάκη-Σπινθάκη, για τις ναυτικές συμβουλές σχετικά με τις θάλασσες γύρω από την Κρήτη και για τους Μινωίτες εκτός Κρήτης. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η οπτική επικοινωνία κατά τη μινωική εποχή ήταν πολύ σπουδαία τόσο για τις επαφές όσο και για θρησκευτικούς λόγους. Βλ. I. Sakellarakis / J.P. Olivier, «Un vase en Pierre avec inscription en lineaire A du sanctuaire de sommet Minoan de Cythere», *BCH* 118 (1994), σ. 343-351. Το ιερό κορυφής πάνω από το Καστρί στα Κύθηρα έχει τώρα ανασκαφεί στη θέση «Άγιος Γεώργιος στο βουνό» όπου βρέθηκε επιγραφή προς την «DA-MA-TE» και με οπτική επαφή με τη μινωική Κρήτη. Μπορεί αυτή η περίπτωση να έχει αντίστοιχο και στην Κάσο;

⁹ Βλ. Ί. Τζαχίλη, *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1997, σ. 178-193, και W. Cummer / E. Schofield, *Keos III: Ayia Irini, House A*, 1984. Επίσης J.P. Olivier, «“Le Disque de Mokhlos”: une nouvelle inscription en lineaire A sur un poids en plomb, HM 83/MO Zfl», *Kadmos* 28 (1989), σ.137-145 για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για επιγραφές ή/και σύμβολα σε μινωικά μεταλλικά βάρη, μερικά από τα οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου με ομοιότητες αρχιτεκτονικών συμβόλων κ.λπ.

¹⁰ Σημειώνεται ότι η Μινωική Γραμμική γραφή, η «Κρητική Ιερογλυφική» καθώς και τα σύμβολα των αρχιτεκτόνων και των κεραμίων συναποτελούν τον κώδικα/σύστημα επικοινωνίας σε όλη την Εποχή του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο, και όχι μόνον, καθώς και ότι επιβεβαιώνουν την παρουσία των Μινωιτών στον διοικητικό/εμπορικό και/ή στον προσωπικό/θρησκευτικό τομέα.

¹¹ Τζαχίλη, *ό.π.*, εκ. 87, 90, 91, 95-100 και ειδικότερα 101.

¹² E.J.W. Barber, *Prehistoric Textiles, The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, 1991 με ειδικές αναφορές στο Αιγαίο, και «Minoan Women and the Challenges of Weaving for Home, Trade and Shrine», στο R. Laffineur / P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 16, 1997, σ. 515-519.

A possible potter's mark (?) from Kasos

Yannis G. Sakellarakis, Gareth A. Owens

Kasos, in the south-east part of the Dodecanese, is at the crossroads of an important Bronze Age trade route, from Crete to the islands of the north Aegean and to the Troad, as well as to the shores of Asia Minor and towards the coast of Palestine and Egypt.

On the route east from Crete, as a first port of call from Palaikastro and Zakros, Kasos was most definitely part, both of Minoan occupation and territory, as well as being under its influence. This is testified by the sporadic finds, as well as by the probable permanent places of occupation of Helatros in the south west part of the island. In a field and in front of a rock shelter was found a loom weight, lens-shaped, while on one side there is an engraved sign which is not to be found in any Minoan linear script. It is most probably a potter's mark or may even refer to the type of thread it held taught on the loom. It is however certain that it testifies to the presence of Minoan potters as well as weaving on a Minoan loom.